

УДК 81-373(477.51)

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ АНТРОПОНІМІВ ТА ЗООНІМІВ В УКРАЇНСЬКИХ ГОВОРАХ ЧЕРНІГІВЩИНИ

Топтун В.М.

У статті розкриваються взаємозв'язки зоонімів та антропонімів, які досліджувалися на території Чернігівської області. Дається короткий порівняльний аналіз даних власних назв. Зоонімічна лексика характеризується з точки зору її мотивованості.

Ключові слова: зооніми, антропоніми, номінація, мотивація

В статье раскрываются взаимосвязи зоонимов и антропонимов, которые исследовались на территории Черниговской области. Дается краткий сравнительный анализ данных собственных имен. Зоонимическая лексика характеризуется с точки зрения ее мотивации.

Ключевые слова: зоонимы, антропонимы, номинация, мотивация

The correlation of zoonyms and anthroponyms studied on the territory of Chernigov region is revealed in this article. A short comparative analysis of the proper names data is given here. Zoonymic lexics is characterized from the standpoint of its motivation.

Key words: zoonyms, anthroponyms, nomination, motivation.

Клички тварин (зооніми) проходять той же шлях, що і решта видів власних імен, і спочатку кличка має ясну внутрішню форму, яка поступово стирається, стає непотрібною. Хоч зооніми і не виходять за межі мовної системи, вони все-таки становлять автономну її частину: клички тварин більшою мірою, ніж, скажімо, імена людей, прізвиська, належать побутовій сфері [1, с. 11]. Дуже важливим і обов'язковим для визначення зоонімічної специфіки видається нам урахування тієї обставини, що народна зоонімія майже виключно функціонує в умовах усної традиції. Цим можна пояснити й дещо її периферійний характер порівняно з іншими категоріями власних імен.

Обов'язковою умовою того, щоб виділена група належала до зоонімії, є те, щоб з самого початку було зрозуміло, на основі чого вона протиставляється всьому, що не є зоонімією. Клички тварин – це передусім явище лексичне. Оскільки зооніми досліджуваної території здебільшого номінативні одиниці за статусом слова, то вони мають усі ті категорії, які властиві словам мови взагалі, підпорядковані законам мови і, таким чином, підлягають лінгвістичному вивченню. Власні назви – це факт мови, а не географії і не історії безпосередньо [2, с. 5].

У структурі найменування потрібно розрізняти: 1) значення (співвіднесеність із предметом); 2) зміст (внутрішня форма позначення); 3) об'єм (об'єм поняття, під яке підводиться даний об'єкт). Цілом зрозуміло, що зміст і об'єм номінації тісно

пов'язані між собою, тому їх формування залежить від виділених в об'єкті ознак.

Одним із найважливіших принципів номінації у досліджуваній зоонімії є мотивованість одиниць. Крім відапелятивного типу зоонімів (ступінь “поясненості” кличок тут дуже високий), є чимало й інших фактів, у звичайному розумінні невмотивованих або, як їх кваліфікують, наприклад, В.І.Мокієнко та О.І.Фонякова, “з неясним мотивуванням при номінації об'єкта”, хоча й зауважують далі, що наявність у зоонімів мовної і спеціальної конотації не дає права говорити про нульове вмотивування навіть для відонімного типу [3, с. 318]. Зоонімами у чистому вигляді (первинна номінація) згадані автори вважають апелятиви, знані здебільшого як клички, а різні семантичні трансформації (на базі апелятивів) мають, на їх думку, яскраво виражену експресію у діалектному мовленні [3, с. 318]. Матеріал, зібраний нами, підказує дещо інший висновок: численні фактори метафоричного походження у досліджуваних поліських говорах є, як правило, звичайними і нейтральними, без будь-якої експресії, наприклад: назви корів – (Гу́ска, Со́йка, Да́мка, А́за, Ма́н'ка, Гру́н'а та ін.); назви кіз – (Зі́на, Га́л'а, Зо́йя, Матр'о́на, Соро́ка, Ка́т'а та ін.).

Хоч у багатьох випадках присвоєння кличок і здійснюється без урахування реальних ознак тварини, все-таки питання про вибір номінативних форм і тут залишається важливим. Певні роздуми викликає положення П.Т.Поротнинова про те, ніби

мотивовані клички проходять звичайний шлях усіх власних назв і, мовляв, “поступово втрачають свою внутрішню форму, переходячи у розряд немотивованих” [4, с. 248]. Зібраний фактичний матеріал нараховує тільки поодинокі випадки лексикалізованого вживання кличок типу (Чорну́шка, Бур’о́нка, Бі́лка та ін.), тобто не як клички відповідно корів чорної, бурої, білої масті, а, скажімо, білої, бурої, чорної, однак для досліджуваних (північних) говорів це не є типовим явищем, а, швидше, навпаки, та й такі випадки можна здебільшого легко пояснити.

Не викликає, звичайно, сумніву, що клички тварин, мотивовані ознаками, ближче стоять до апелятивів, ніж будь-які інші назви. Однак те, що зооніми тісніше, ніж інші власні назви, пов’язані з апелятивами, не заважає розглядати їх у загальному складі онімічної лексики, оскільки їм властиві певні риси, спільні з іншими назвами.

Відзначимо також, що у досліджуваній нами зоонімії відомітні утворення – звичайні сьогодні явища. Більше того, їх кількість останнім часом значно зросла. Та головна особливість зооніма полягає в тому, що, називаючи тварину, ми її одночасно й характеризуємо. Саме ця властивість й об’єднує велику групу кличок, в основу яких покладена певна ознака тварини, про що зоонім й інформує. До речі, зооніми містять у собі більше інформації про тварину, ніж інші розряди власних назв. Клички тварин здебільшого зберігають внутрішню семантичну форму, яку, звичайно, добре сприймають усі носії мови у зв’язку з чіткістю її семантичної структури.

Народна зоонімія досліджуваної території складалася поступово, і протягом століть мотивуючі ознаки у ній могли змінюватися: це і подібність предметів, і спільність їх функцій, а нерідко і цілком випадковій асоціації. Різні способи лексико-семантичної трансформації базуються на семантичних зв’язках слів і виступають в ономазіологічному аспекті як вживання одного слова замість іншого, що належить до іншої лексико-семантичної групи, але має з першим спільний семантичний елемент. Перенесення у зоонімії виконує ті ж номінативні завдання, що й, скажімо, афіксальна деривація чи транспозиція частин мови [1, с. 27].

Функціонування клички тварини залежить від її ролі у господарстві. Основна функція клички, як і будь-якої іншої назви, – називна, видільна, тобто, називаючи тварину, людина індивідуалізує її, виділяючи цим серед інших. Безпосереднє спостереження і дані дослідження показують, що кожна із відомих на даній території домашніх тварин може бути наділена кличкою: корови – (Катру́с’а, Дун’а́ша, Ча́йка, Бе́р’озка, Ма́рта); бики – (Ада́м, Грі́ша, Мшкó, Солов’е́й); кози – (Ма́ша, Л’у́ба, Га́лка, Хвен’а); коти – (Куз’ма́, Т’імка, То́ша, Ф’о́дор); вівці – (Л’у́с’а, Мар’у́с’а, Йовдо́шка); кури, гуси, качки, індики – (Фро́с’а, Кла́ва, Ра́бу́ха, Св’ету́л’а та ін.). Але для одних тварин клички обов’язкові, а для інших – ні, одні породи мають специфічні клички, а інші – не мають, у разі потреби беруться клички, які властиві іншим тваринам.

Клички курей, качок, гусей, індиків малочисельні (зафіксовано близько 550 кличок), вони майже не повторюються по селах – кожна зафіксована тільки в одному селі, тобто називання домашньої птиці – нетипове явище для даної території, і ті незначні клички, зафіксовані нами, становлять рідкісні індивідуальні утворення. Можна зробити висновок, що курей, качок, гусей, індиків підзивають звичайно не по одному, а всіх разом, тому клички не обов’язкові для їх підкликання: цю роль виконують успішно підкликальні слова, які однаково відносяться до всіх тварин одного виду. Чим більше для визначеного виду кличок, тим менше підкликальних слів, і навпаки.

З погляду мотивованості всі клички поділяються на мотивовані й немотивовані. Ймовірно, говорити про принципи номінації можна не тільки відносно мотивованих кличок, тому що немотивовані даються без урахування якихось особливостей тварин. І все ж при називанні навіть незвичайною кличкою людина керується якимись міркуваннями, які залишаються невідомими.

Немотивовані клички діляться на дві групи:

1) клички, у функції яких виступають власні імена інших категорій (імена людей і т.д.);

2) клички, у функції яких використані загальні назви різних семантичних груп. Немотивовані клички не містять у собі ніяких вказівок на ознаки названих тварин.

Різні власні імена у ролі кличок:

1. Реальні особисті імена (Кат’у́ша, Ма́н’ка, Да́шка, Мар’у́с’а, Кла́ва, Гру́н’а, Пол’іна, Гла́ша – корови; Март’у́н, Гаўр’у́ша, Бо́р’а, Мишкó, Лес’, Ом’е́л’ко – бики; Ма́шка, Са́ва, Йі́уга, Ра́йка, Зо́йка – коні; Анто́шка, Т’імоф’е́ї, Ва́с’ка, Куз’ма – коти).

2. Прізвища, імена по батькові (Кут’у́зоў, Це́зар, Піно́чет – коні; Іва́н Іва́нович, Пал Па́лич – гусаки; Бо́рман – собаки; Сан Са́нич – кіт).

Цей спосіб називання тварин майже непоширений на досліджуваній території

3. Екзотичні неукраїнські імена, у тому числі імена з художніх творів та кінофільмів (Іза́ура, Дже́с’іка, Раке́л’, Ба́рбара, Са́ра, Бе́їжа, Рамо́на, Е́ма – корови; Руслан, Будула́ї, Ато́с, Га́млет, Орфе́ї – коні; Но́ра, Анжел’іка, Джул’йе́та, Д’ік, Ал’іса – коти; Тарза́н, С’іл’ва, Декс, Са́нта, Джу́на, Габо́ї, Ч’нко, Мал’ві́на – собаки). Найбільша кількість кличок такого типу належить собакам.

4. Перенесені зооніми, у тому числі й запозичені з художньої літератури, кінофільмів (Пан Ко́ц’киї́, То́м – коти; По́нка – качка; Фа́нт’ік – поросся; Ле́с’і, Мухта́р, А́лиї, Мо́с’ка, Баг’і́ра – собаки).

5. Міфологічні власні назви (Зе́ўс, Йасо́н – коні; Афрод’і́та, Ге́ра, Куп’ідо́н, Артеим’і́да – собаки, Аполóн – цап).

Із усіх перерахованих ономастичних груп до традиційних належать тільки власні імена людей (як власне українські, так і неукраїнські), які вживаються для назви тварин скрізь, решта імен поширена менше. Мабуть, початково тварини називалися

людськими іменами у день святкування імені святого (Ду́н'а – корова, народилася на Євдокії).

Клички собак за характером використаного лексичного матеріалу стоять далі за всіх від імен людей. Особові імена у ролі собачих кличок використовуються рідко і переважно запозичені (Б'іл.; Ча́к, Джéк, Рудóл'ф, Аза). А в корів, навпаки, – переважно слов'янські (Ва́р'а, Га́л'а, Кс'у́ша, Ан'у́та, Лу́с'а).

Щоб упевнитися у близькості багатьох кличок із прізвищами, прізвиськами та давньоруськими іменами, достатньо звернутися до словників О.І.Дея “Словник українських псевдонімів” та Ю.К.Редька “Довідник українських прізвищ”, де основною частиною є словник, у якому зібрано близько 4000 прізвищ. Так, у словнику О.І.Дея ми знаходимо такі відповідники кличок: Гра́ч, Барвінок, Ба́рс, Біла́н, Во́ля, Зірка, Смі́к, Ча́лий, Шумі́ло, Ясній та ін. (5, с. 28, 66, 70, 106, 164, 350, 389, 399, 411). У довіднику Ю.К.Редька зустрічаємо такі прізвища: Березій, Білуха́, Будій, Васи́лин, Гнідаш, Дзі́га, Дуна́й, Жовто́к, Красій, Круті́й, Метéлиця та ін. (6, с. 75, 76, 80, 81, 94, 103, 108, 111, 133, 134, 154). Такі ж клички були зафіксовані й на досліджуваній території.

“Писемні джерела свідчать, що вже в давньоруську добу існував традиційно сформований репертуар нехрещених власних імен, що так само переходив від покоління до покоління, хоч і не регламентувався жодними канонізованими списками, церквою або державою. Тут, з одного боку, уживалися прадавні слов'янські власні імена-композиції типу Володимир, Ярослав, Остромисл тощо, які поступово втрачали свій первісний семантичний зміст і сприймалися як специфічні імена традиційного вжитку, а з другого – імена, які прийшли за апелятивної лексики, типу Баран, Вовк, Чайка, Муха, Граб, Мороз, у тому числі й різні особові назви цього типу, що характеризували дитину за якоюсь зовнішньою ознакою (Біляк, Чорниш), внутрішньою (Верещака, Мовчан), називали дитину за черговістю її народження в сім'ї (Третяк, Семак), часом народження (Вешняк, тобто Весняк, Середа) і таке інше”. Це твердження про близькість кличок з давньоруськими іменами знаходимо в праці М.Л.Худаша “З історії української антропонімії” [7, с. 158].

Імена другого типу безпосередньо пов'язані з апелятивним фондом лексики розмовної мови східних слов'ян. Цей тип власних імен в усій різноманітності

своїх типових виявів мав ще й загальнозрозумілу сигніфікацію, і в кожному конкретному випадку той, хто вдавався до вибору такого нехрещеного імені, свідомо міг керуватися потрібним йому реальним значенням апелятива. Отже, ще в давньоруський період нехрещені власні імена цього типу (у зв'язку з відомим фактом поширення християнства і християнських імен) перспективу свого розвитку втратили. Але, за традицією, ще протягом кількох віків вони існували і в тих або інших граматичних формах у вигляді прізвищ та прізвиць дійшли до наших часів.

Такої ж думки щодо називання людей прізвиськами, і про спільність прізвиць та кличок тварин дотримується і Ю.К.Редько. Досить значну групу українських прізвищ складають прізвища, основою для творення яких була характерна особиста ознака, що виділяла людину з її оточення. Прізвища такого типу виникли з первісних прізвиць. Основою для створення прізвицька могла бути як позитивна, так і негативна ознака [6, с. 39]. Цей спосіб використовується і при виборі клички тварин, про що вже згадувалося.

За зовнішніми ознаками прізвицька могли вказувати на зріст (Велика́ч, Малюк, Ку́ций), будову тіла (Здоровéга, Тендітний), на сильно розвинену або, навпаки, дефективну частину тіла (Голова́тий, Губа́й, Носа́ль), на каліцтво або фізичні вади (Горба́ль, Глу́х), на колір волосся (Руді́й, Біла́н). Психічних властивостей, що стали основою для творення прізвиць, теж дуже багато. Людина спокійна, добра одержала прізвисько Ласка́вий, Тиху́н, зарозуміла й криклива – Горла́й, Крик-лі́вець, нетовариська, похмура – Бурчу́ло, Ворку́н. Людина повільної вдачі – Гмі́ря, Заба́ра, а рухлива, активна – Мото́рний, Жва́вий.

Отже, принципи, які покладені в основу мотивації кличок, є тими ж, що і при називанні людей прізвиськами, а в давньоруську пору – іменами.

Таким чином, розглянувши взаємозв'язки антропонімів та зоонімів в українських говорах Чернігівщини, бачимо, що зооніми формуються за тими ж принципами, що й інші власні назви. Зоонімія – не хаотична безліч і не окремі розрізнені факти, а цілісні взаємопов'язані між собою групи, які при перевірці виявляють такий зв'язок, що зумовлює їх системний опис, вимагає встановлення відношень між зоонімами і антропонімами.

Література

1. Сюсько М. І. Взаємовідношення власних і загальних назв (зооніми і апелятиви) (в українській мові) / М. І. Сюсько. – Ужгород, 1985. – 63 с.
2. Никонов В. А. Ономастика / В. А. Никонов. – М. : Наука, 1969. – 261 с.
3. Мокиєнко В. І. Способи називання в зоонімії / В. І. Мокиєнко, О. І. Фоякова // Ономастика Поволж'я. – Саранск, 1976. – С. 317–322.
4. Поротников П. Т. Из уральской зоонимии / П. Т. Поротников // Восточнославянская ономастика. – М. : Наука, 1972. – С. 210–250.
5. Дей О. І. Словник українських псевдонімів / О. І. Дей. – К. : Наукова думка, 1969. – 560 с.
6. Редько Ю. К. Довідник українських прізвищ / Ю. К. Редько. – К. : Радянська школа, 1969. – 256 с.
7. Худаш М. Л. З історії української антропонімії / М. Л. ; Худаш відп. ред. Д. Г. Гринчишин. – К. : Наукова думка, 1977. – 239 с.